

ӨОЖ 82.0:001.12/.18; МҒТАР 17.01.11

<https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.190>Б.Б. КЕЛГЕМБАЕВА¹✉, А.М. КАРТАЕВА²✉¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессорС. Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: baha_fil@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор
С. Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: kartaeva2011@mail.ru

НҰРЛАН МӘУКЕНҰЛЫ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР

Аңдатпа. Мақалада 1980–90 жылдардағы қазақ жырының көркемдік деңгейін танытатын бірегей талант иесі Нұрлан Мәукенұлының лирикасы зерттеледі. Бұл зерттеу әдебиет теориясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесін жаңа қырынан тереңірек тануға, сондай-ақ қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік дәрежесін, қаламгердің стилдік даралығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақала авторлары Нұрлан Мәукенұлының 2011 жылы жарық көрген «Мойыл көзді келіншек» жинағындағы өлеңдерін талдай отырып, ақынның поэтикалық ойлау даралығын және қазіргі поэзияның идеялық-көркемдік сапасын арттырудағы жыраулық дәстүрдің алар орнын айқындауды мақсат етеді. Жыраулық дәстүрдің қазақ өлеңінің идеялық-мазмұнын, тіл байлығын, өлеңнің ырғақ-мәнерін, ақиқат болмыс пен лирикалық кейіпкердің сезім құбылыстарын бейнелеу құралдарын, жалпы эстетикалық сапа-қасиеттерін өрістетудегі ықпалы нақты мысалдар арқылы талданады.

Ақынның ұлттық поэзия бастауларына ден қою себептері анықталып, оның қазақ халқының басынан өткен алмағайып замандарды, тарих сабақтарын, бүгінгі күннің өзекті мәселелерін, ұлт болашағын жырлаудағы азаматтық, ақындық тұлғасы және көркемдік-идеялық табысы бағаланады. Бұл – бірді-екілі сын мақалалар мен ақын жинақтарына жазылған алғысөздер көлемінде ғана сөз болып, арнайы зерттеу нысанасына әлі алынбаған қаламгердің шығармашылығын тани түсуге қозғау салары анық.

Зерттеу барысында әдеби-лингвистикалық талдау, тарихи-салыстырмалы және статистикалық әдістер қолданылып, Нұрлан Мәукенұлы өлеңдерінің жаңашылдық сипаттары талданады. Мақаланың қорытындысында суреткердің ұлттық поэзияны тек тақырыптық тұрғыдан ғана емес, көркемдік-бейнелілік сапасы жағынан да жаңа биікке көтергені дәлелденеді. Зерттеу нәтижелері Нұрлан Мәукенұлының ақындық болмысы мен шығармашылығына қатысты тың деректер ұсына отырып, қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістер, дәстүр мен жаңашылдық, стилизация туралы теориялық білімді тереңдете түседі.

Кілт сөздер: жыраулық дәстүр, жыраулық поэзия, өлең өрімі, образдар жүйесі, поэтика, стиль.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Келгембаева Б.Б., Картаева А.М. Нұрлан Мәукенұлы лирикасындағы жыраулық дәстүр // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №2 (136). – Б. 18–29. <https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.190>

*Cite us correctly:

Kelgembayeva B.B., Kartaeva A.M. Nurlan Maukenuly lirikasyndagy zhyraulyq dastur [The Tradition of Zhyrau in the Lyrics of Nurlan Maukenuly] // *Iasauy universitetinin habarshysy*. – 2025. – №2 (136). – B. 18–29. <https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.190>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.01.2025 / қабылданған күні 30.06.2025

В.В. Kelgembayeva¹, A.M. Kartayeva²¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: baha_fil@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: kartaeva2011@mail.ru*

The Tradition of Zhyrau in the Lyrics of Nurlan Maukenuly

Abstract. The article examines the problem of tradition and innovation in the poetry of the outstanding representative of 1980s and 1990s poetry, the talented poet Nurlan Maukenuly. The authors highlight the vivid connection between the poetic thinking of this modern poet and the worldview of the zhyrau, the poetic tradition of the XV–XVIII centuries. Using examples from Nurlan Maukenuly's lyrics, the article assesses the beneficial influence of the zhyrau tradition on the artistic and ideological achievements of modern Kazakh poetry.

The authors identify the deep philosophical and ideological continuity between Nurlan Maukenuly's lyrics and zhyrau poetry, exploring the reasons for the shared artistic positions. They compare the imagery and linguistic features characteristic of Maukenuly's works with the legacy of the zhyrau. The article demonstrates the poet's skill in employing poetic interweaving and rhythmic patterns inherent to the zhyrau.

The researchers investigate the reasons why the poet turned to the origins of national poetry. They evaluate his civic and poetic persona as well as his artistic and ideological success in glorifying the future, reflecting on historical lessons, and addressing the epochs of the Kazakh nation.

The article concludes that Nurlan Maukenuly elevated national poetry to a new level, not only thematically but also artistically and figuratively. Through his skillful modernization of the zhyrau tradition, he vividly describes the contemporary world, revealing the richness of the Kazakh poetic language, rhythmic techniques, visual imagery, and overall aesthetic qualities.

The research findings provide new data regarding Nurlan Maukenuly's poetic essence and creative work, while also deepening theoretical knowledge concerning artistic explorations, issues of tradition and innovation, and stylization in contemporary Kazakh poetry.

Keywords: zhyrau traditions, zhyrau poetry, prosody, image system, poetics, style.

Б.Б. Келгембаева¹, А.М. Картаева²¹*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: baha_fil@mail.ru*²*доктор филологических наук, профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: kartaeva2011@mail.ru*

Традиция жырау в лирике Нурлана Маукенулы

Аннотация. В статье рассматривается поэзия талантливого поэта, ярчайшего представителя поэзии 1980-90-х годов Нурлана Маукенулы. Авторы анализируют живую связь поэтического мышления поэта с мировоззрением жырау и поэтической традицией XV–XVIII веков. На материале лирики поэта, исследователи оценивают плодотворное воздействие традиции жырау на идейно-художественную особенность современной поэзии. Авторы выявляют глубокие корни философско-идейной взаимосвязи и общих

художественных подходов лирики Нурлана Маукенулы с поэзией жырау; сравнивают систему образов и языковую палитру, характерные для лирики художника, с наследием жырау; демонстрируют художественное мастерство поэта в использовании стихотворного ритма и рифмы традиционной поэзии. Исследователи делают попытку истолковать предпосылки и причины обращения поэта к истокам национального поэтического творчества; оценить самобытное выражение личности и гражданской позиции поэта и его художественно-идейный успех в размышлениях о прошлом, современной жизни и о будущем нации. В заключении говорится о вкладе Нурлана Маукенулы в углублении мастерства, в развитии художественно-изобразительных средств современной поэзии; оценивается вклад поэта в возрождение традиции жырау, и его мастерское использование для изображения современных реалий общества, обогащения литературного языка и развитие эстетического качества казахской лирики. Результаты исследования предоставляют новое видение о поэтической природе и творчестве Нурлана Маукенулы, а также углубляют теоретические знания о художественных поисках, проблемах традиции и новаторства, а также стилизации в современной казахской поэзии.

Ключевые слова: традиции жырау, поэзия жырау, стихосложение, система образов, поэтика, стиль.

Кіріспе

Жыраулық дәстүрдің қазіргі ақындар шығармашылығындағы көріністері – зерттеушілер үшін қызықты әрі күрделі тақырыптың бірі. Бұл бағыттағы ізденістер халықтың поэтикалық ойлау жүйесін һәм қазіргі сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық табыстарын танытпақ. XV-XVIII ғасырлардағы жәдігерлер мен қазіргі ақындардың дәстүрлі сабақтастығын тың деректер негізінде әр қырынан талдау ұлттық поэзиядағы көркемдік жетістіктерді бағамдауға, мәдени-эстетикалық зердемізді жаңғыртуға, сол арқылы халықтың рухын оятуға қол жеткізеді.

Өзіміз зерттеу нысанасына алған Нұрлан Мәукенұлы (Берғазиев) – 1980-90 жылдардағы поэзияның көрнекті өкілі. Қазақ жырының көркемдік деңгейі мен мәдениетінің өсуіне үлес қосқан ерекше дарын иесі. Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты. Ақын «Аудитория», «Қарлығаш» жас қаламгерлердің жыр топтамалары мен «Бойтұмар» (1995), «Хұснихат» (2000), «Жоғалды күн. Жоғалды ай. Жоғалды жыл» (2004), «Сұңқарбұлақ» (2008), «Мойыл көзді келіншек» (2011) жинақтарында жарияланған өлеңдерімен оқырман көзайымына айналды. Оның жырлары әдеби сында да жоғары бағаланып, ақын бірнеше мүшәйралардың, Алматыда өткен Түрік дүниесі поэзиясы фестивалінің жүлдегері атанған. Ол небәрі 43 жас ғұмырында дегдар өнерге өзіндік үнін қосып, қазақ поэзиясында өшпес із қалдырып кетті.

Біз осы мақалада Нұрлан Мәукенұлының 2011 жылы шыққан «Мойыл көзді келіншек» жинағына енген (жалпы саны — 322 өлеңді құрайды) азаматтық лирикасын талдай келе, ақынның поэтикалық ойлау даралығын, сондай-ақ, жыраулық дәстүрдің қазіргі поэзияның идеялық-көркемдік сапасын арттырудағы әсер-ықпалын сөз етуді мақсат тұттық. Нақты айтқанда, ақын лирикасындағы жыраулық сарын қазақ өлеңінің идеялық-мазмұндық сипатын, тіл байлығын, ырғақ-мәнерін, ақиқат болмыс пен лирикалық кейіпкердің сезім құбылыстарын бейнелеу құралдарын, жалпы эстетикалық сапа-қасиеттерін қалай өрістеткенін талдауға тырыстық. Осы мақсатымызға орай ақын поэзиясының жыраулық поэзиямен тақырыптық-идеялық үндестігін анықтау; образдар жүйесі мен тіл кестесін салыстыра зерттеу; дәстүрлі өлең өрімі мен ырғақтық үлгісін пайдалану шеберлігін, жаңашылдығын танытуды міндет еттік.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланы жазу барысында әдеби-лингвистикалық талдау, тарихи-салыстырмалы, ішінара статистикалық зерттеу әдістерін қолдандық. Біз таңдаған әдістер Нұрлан ақынның аталған жинақта жарияланған өлеңдерінің жалпы саны мен 7-8 буынды жыр үлгісіндегі өлеңдерінің санын анықтауға; жыраулық поэзия лексикасын пайдалану сипаты мен азаматтық лирикасының идеялық бағдарларын бағамдауға; ақынның жыраулардың тіл кестесі мен образдар жүйесін жаңғыртудағы шеберлігін бағалауға, өлеңдерінің ырғақ-мәнері бейнелеу құралдарындағы жыраулық дәстүрдің ықпалын ұлттық мәдени-эстетикалық зердеміздегі типологиялық құбылыс ретінде салыстыра қарауға мүмкіндік береді.

Жыраулық поэзияның дара табиғаты, ұлттық сөз өнеріндегі орны туралы ғылыми зерттеулердің кешегісі мен бүгінгісін шола қарасақ, арнасы кең ізденістер мен іргелі жетістіктердің куәсі боламыз. Жыраулар әдебиетін зерттеу ісі Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы еңбектерінен бастау алғаны белгілі. Одан кейінгі уақытта Қ. Жұмалиев, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Жұбанов, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, А. Қыраубаева, М. Мағауин, С. Негимов және басқа да ғалымдар жыраулық поэзияның көркемдік-эстетикалық, тарихи мәні, бейнелілігі мен тіл кестесін зерттеді. Қ. Жұмалиев, Ә. Марғұлан, Е. Ысмайылов, Н. Смирнова, З. Ахметов, Ы. Дүйсенбаев, Ә. Дербісалин еңбектерінде жырау туындыларының ақындық поэзиядан негізгі ерекшеліктері сөз болды. Профессор Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, Қ. Сыдықов, М. Жармұхамедов, Ө. Күмісбаев, Е. Тұрсынов, С. Дәуітов зерттеулері олардың жыр-мұрасының көркемдік қыры мен сырын, дәстүрлілік аясын қарастырды.

Біз мақалада көздеген мақсат-міндеттерге жету үшін жыраулық поэзияның тарихи мәні, философиялық-эстетикалық сипаты, қазақ әдебиетіндегі орны жайлы теориялық еңбектердегі ғылыми тұжырымдарды сараптадық; Нұрлан Мәукенұлының өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми мақалалар мен сыни еңбектерге шолу жасадық; Ақынның өлең кітаптары мен «Бес ғасыр жырлайды», «Ай, заман-ай, заман-ай» жинақтарындағы жыраулар мұрасына салыстыра талдау жасадық.

Талдау мен нәтижелер

Жыраулық поэзия – ұлттық мәдениетіміздің бірегей құбылысы. Оның табиғаты жайлы профессор С. Негимов: «Жыраулар мен жыршы ақындар поэзиясы – сан қырлы, алуан сипаттарымен, атап айтқанда, көркемдік-пәлсапалық, мифологиялық, символикалық, этикалық, тарихилық, деректілік, этнографиялық, логикалық (жұмбақтау), ассоциациялық қырларымен ерекшеленеді», - дейді [1, 4-б.]. Бұл көне мәдени жәдігердің сан түрлі сипаты кейінгі дәуірлерде сөз өнеріне сіңісіп, мәдени-эстетикалық зердемізде мың құбылып, әр дәуірде, әр қаламгердің дара қолтаңбасы арқылы жаңаша көрініс тауып отырды. Оның айқын дәлелдемелерін әрбір дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармашылығынан молынан ұшыратамыз.

Жыраулық поэзия туралы зерттеулерді тізбелеу мақаланың мақсатына жатпайтындықтан, әңгіме ауанын Нұрлан Мәукенұлы поэзиясының зерттелуіне қарай бұрайық. Қаламгер шығармашылығы хақында жазылған жекелеген мақалалар, рецензиялар қатары біршама. Ақын жырларын аталмыш дәуірдің ақындарының арасында қарастырған магистрлік диссертациялар да бар. Сыршыл суреткердің дара қолтаңбасы мен көркемдік әлемін түсінуде Б. Кәрібаева, Ж. Әскербекқызы сынды әдебиеттанушылар мен Т. Молдағалиев, Ғ. Жайлыбай тәрізді қаламдастарының пікірлері құнды. Мәселен, Б. Кәрібаева Нұрланды «тіл киесінен туған ақын» деп атайды. Ғалым ақынның қазақ поэзиясындағы өзіндік орны, көркемдік танымымыз бен төл тіліміздің ажар-көркін сақтап қалудағы еңбегіне: *«Қары талып, қолы ата сөздің жалында қарысқан кешегі – бүгінгі кішкене Нұрланды (Мәукенұлы) Тіл киесінен туды демей не дейсің?! Сол рухани ананың ақ сүтін адал емген ел перзенті еді ол. Сондықтан тек тұлғалы Тілге қызмет етті. Әсіресе,*

күн санап шығармашылық әлемді тұмшалаған тұман қоюланған сайын бұл тәрізді дәстүрден туған өрлеу кезең өкілдері Тіліміздің болашаққа соғылған аспалы алтын көпірлері іспетті», - деген жоғары баға берді [2, 1-б.]. Ақын ақын Тұманбай Молдағалиев: «Нұрлан Мәукенұлы менің ұғымымда үлкен ұлттық ақын. Терең ой, тегеурінді сезім Нұрланның өлеңдерін ерекшелендіретін еді», - деп суреткердің төл сөз өнерінен алар орнын анықтап береді [3, 3- б.].

Нұрлан Мәукенұлының «Мойыл көзді келіншек» (2011 ж.) жыр жинағына жазған алғысөзінде филология ғылымдарының докторы Жанат Аймұхамбетова: «Нұрланның лирикалық өлеңдері жыраулар толғауы түрінде төгілуі ерекше. Жыраулар толғауындағы күрескер романтикалық рухты нәзік лиризммен сырышыл сезімнің ауыстыруы – Нұрланның дәстүрді жаңашылдықпен жалғауы дер едік», - деп ақын жырларының жыраулық дәстүрді жаңаша түрлеудегі жетістігіне ден қояды [4, 5-б.]. Ал белгілі сыншы, әдебиет қайраткері Темірхан Медетбеков: «Нұрлан Мәукенұлы әдебиетке үзеңгі қағыстырып қатар келген өз тұстастарының ішінде ерте көзге түсіп, ерте танылған ақындардың бірі болатын. Келгенде де еліктеу-солықтаудан мүлде ада, өз бедері, өз ою-өрнегімен, образдар жүйесімен, ешкімге ұқсамайтын ырғақ-мәнерімен, әр-бояуымен келген еді», - деп жазады [5, 472-б.].

Т. Медетбек, Ғ. Жайлыбай, С. Ержанова, Ж. Базар, Ә. Салықбай, т.б. қаламгерлер мен сыншылардың мерзімді баспасөздегі мақалалары ақын лирикасына тән фольклорлық нақыш, ұлттық мінез, көркемдік ерекшеліктерді әр қырынан сөз етеді. Мәселен, жазушы Ә. Салықбай «Қырқатыны несі екен өрімдейді?..» немесе 43 жасында дүниеден озған Нұрлан Мәукенұлы туралы сыр» атты мақаласында ақынның «Бойтұмар» жинағындағы өлеңдері жайлы: ««Күлдір-күлдір кісінетінтегі» Ақтамбердінің арманын есіңе салады ма, қалай?! Тек Ақтамберді бабам көшпелі қазақтың жорық жырауының арман-аңсарын жырласа, Нұрлан досымыз бүгінгі қазақ ақынының қиялы мен көшпелі қазақтың арман-мұңын астастырып жібергендей... Ақын бірде Шалқиізбен сырласса, енді бірде Махамбетпен мұңдасады,» - деген пікір білдіреді [6, 2-б.]. Журналист Жолдыбай Базар болса: «Нұрлан Мәукенұлының таң асырылған тұлпардай жарап, жұлқынып, жұтынып тұрған жырларының қай-қайсысын алып қарасаңыз да өзінің иіріміне тарта жөнеледі. Ақынның ой маздаған, кеудені нәзік те бұйығы сырымен толқытар, қоңыр мұңымен қай-қайдағыңды қозғар өлеңдерінен ежелгі түркілік сарынды, кешегі жырауларша сөз саптауды анық байқайсыз», - дейді [7, 1-б.]. Сөз орайы келгенде, мақала авторының қаламгер шығармашылығындағы ұлт тағдыры, ұлттық идеяның көріністерін талқылаған бірнеше мақаласы ғылыми журналдарда жарық көргенін айта кетейік. Дегенмен, біз келтірген мақалаларда ақын болмысының жырауларға жақындығы, солардың текті жырларын қайта жаңғыртудағы көркемдік ізденістері, шеберлігі тек жалпылама атап өтіледі. Оның ақындық табиғатын танытатын жыраулық рух, ырғақ-мәнер, поэтикалық тіл, ұлттық танымнан туған образдар, олардың авторлық интерпретациясы әлі де тиянақты зерттеуді қажет етеді. Сондықтан біз осы мақалада ақын поэзиясындағы жыраулық дәстүрдің ақынның поэтикалық тілін байыту, көркемдік-мәнерлілік, әуезділік сипаттарын арттыру мен бүгінгі күннің өзекті мәселелерін, лирикалық қаһарманның жан сарайындағы құбылыстарды суреттеуде пайдалану жолдарын талдаймыз.

Нұрлан ақын поэзия әлеміне Кеңес Одағының күйреп, егемендіктің ақ таңы атар тұста келді. Ол жылдары қазақ қоғамы жалған ұрандардан арылып, рухани ояну дәуірін бастан кешті. Ұлттың азаттықты аңсаған асқақ рухы мен алып күші туғызған 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін ақын көзімен көрді. Жүрегі шерлі халқының қасіретін жанымен ұқты. Романтизмге бой ұрды. Өткен күннің рухани дәстүрлеріне көз тікті. Ақын жырларындағы романтизм, бабаларымыздың ерлік салтын, жауынгер рухы мен жыраулардың елшілдік санасын қайта тірілту ниеті осындай себептерден туды. Осы тұста сөз өнерінің алдына ұлттық сананы серпілту, ұлттық рухты ояту міндеттері қойылды. Ақын жырауларша ұлттық,

елдік мұраттарды төгілте жырлау, болашақты данагөйлікпен болжау, кейінгіге өсиет айтуды көкседі. Елінің кешегісі мен бүгінгі жайлы философиялық толғаныстарын жазуды мұрат тұтты.

Нұрлан Мәукенұлы – дала даналығын, жыраулардың текті жырларын ана сүтіндей бойына сіңірген бекзат ақын. Ұлттың ескідегі өмір салтына, тұрмыс-тіршілігіне, тарихына жетік интеллект иесі. Ана тілінің ең байырғы қабаттарында сақталған ұшан-теңіз байлығы, дегдар поэзиясын тұла бойына шектеусіз дарытқан бірегей талант.

Шабытты шақтарында жырауларша кесек толғайтын қайсар ақынның жаны – тағы бірде гүлдей нәзік, мақтадай ұлпа. Нұрланның нәзіктік пен асаулық, мейірімділік пен қайтпас қажырлылық қатар сіңген ақындық мінезі:

Жаны да нәзік мен едім,

Қаны да бұзық мен едім.

Елжірегенімде ерідім,

Қатайғанымда қарайдым.

Желден де жұмсақ мен едім,

Жерден де қатты мен едім,

Жыласаң, жылар сел едім,

Құласаң, қара жер едім [8, 210-б.] –

деген жолдарында менмұндалап тұр. Танымы терең, талғамы биік ақынның өзіндік болмысы Махамбеттің «Мен, мен едім, мен едім» сарынындағы өлең жолдарынан анық танылғандай. Осы орайда, профессор Серік Негимовтің: «Ақынның жан сарайы, болмыс-бітімі, философиялық, эстетикалық көзқарасы, интеллектуалдық, психологиялық ерекшеліктері поэзия тіліне айнымай көшеді», - деген тұжырымы ойға оралады [9, 1-б.].

Жыраулардың қиялындағы қырағылық, зердесіндегі зеректік, санасындағы саңлақтық суреткерді еріксіз өзіне тартқан сыңайлы. Сондықтан да ол:

Жырау әлем, жетеле,

Көңілімді оят, көзімді аш.

Сөзің жетсін жетеме,

Лебің тиіп сезім-мас.

Сөздің дәмін алайын.

Сиқырымен баурағын.

Ой нәріне қанайын –

Жалаңаштай жаурадым.

Жырау әлем, жетеле,

Жан дүнием байысын.

Жүрегіме төтеле,

Салып тірлік сайысын [8, 153-б.], -

деп жыраулардан медет сұрады, көнеден күмбірлеп жеткен текті өлеңді мият тұтты. Жыраулар жырын эстетикалық идеалына айналдырды. Асан қайғы, Шалкиіз, Ақтамберділердің толғауларынан эпиграф алып, ойына қазық етті. Өз заманының қоғамдық-әлеуметтік, моральдық, экологиялық мәселелерін дәл жырауларша тізбелеп, толғап айта келіп, «Қыздан ұят қашқаны – Бауыр бетін басқаны, Ана шындап сасқаны, Әке қанын шашқаны», «Тірінің қамын тірі жер, Тірілер бірін-бірі жер», «Еркек болып аттанған, Ұрғашы болып оралмас, Тектілігі мақталған, Өз басы үшін жаралмас», «Теңіз бол да, терең бол, «Болат бол да, берен бол», «Жастық екен өтпелі, Жауын екен төкпелі», «Ажал кімді алмаған, Басқан ізге үңіліп?!» тәрізді нақыл, тақпақ, афоризм сипатындағы жолдар қалдырды.

Қаламгердің поэзия әлемінде бүгінде жалпыхалықтық қолданыста жоқ, тек ұлт тілінің көне қабаттарында сақталып қалған байырғы сөздер мол. (Ол сөздердің мән-мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» (қысқаша: ҚТС) (2008) алдық). Ақынның орайымен қолданған «*заһар*» (1. У, улы зат; 2. Ауысп. Айбат, айбар, айбын, қаһар – ҚТС, 342-б.), «*шыңғақ оқ*» (оқтың түрі (атылғанда шығаратын дыбысына орай қойылса керек), толық мағынасы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілмеген – К.Б.), «*опырмалы мылтық*» (Мылтық. Опырылып, содан кейін оқ салынатын мылтық – ҚТС, 636-б.), «*омпы*» (1. Асықтың аша жағын төмен қарата тік түскен кейпі, 2. Ауысп. Істің күтпеген жерден, қиыннан сәті келуі – ҚТС, 632-б.), «*сайғақ*» (1. Жапан тұз, кең далада үйір-үйір болып өмір сүретін аң, ақбөкен; 2. Қару ретінде жұмсайтын қатты сойыл; 3. Зираттың басына белгі ретінде қойылған діңгек ағаш), «*оғлан*» (Шыңғыс әулетінің билік құрмаған өкілдері осылай аталады – ҚТС, 37-б.), «*іркінді*» (Жаңбырдан, не еріген қардан соң жиналып іркіліп қалған су (қақ) – ҚТС, 952-б.), «*сызашық*», «*алағай да, бұлағай*» (аласапыран, астаң-кестең - ҚТС, 37-б.) «*қылағай*», «*саһар*» (аққудың қоразы – ҚТС, 716-б.), «*бәден*» (көрік, шырай, өң – ҚТС, 118-б.), «*бостан*» (1. бұтақ, берек, үрім; 2. Басы бос, еркін, ерікті – ҚТС, 139-б.), «*үйелмен*», «*бінә*» (бінә қып: аяқ астынан кез бола кету – ҚТС, 165-б.), «*қожағай*» (қайнатқан, әлі еруі жетпеген металл – ҚТС, 508-б.), «*аңқа*» (аңқасы кепті, кенезесі кепті, шөлдеді – ҚТС, 49-б.) «*аққаптал болу*» (а) көп мініліп, жауыр болған (көлік); ә) әккі, тәжірибелі - ҚТС, 31-б.), «*ханзу*» (қытай, қытай тілі – ҚТС, 955-б.), «*ақырамаш*» (Желтоқсан айы - ҚТС), «*ісіріп (бі)*» (үйдің іргесі, іргетасы – ҚТС, 953-б.), т.б. сөздері мен сөз тіркестері қазақтың XV-XVIII ғасырлардағы әскери өмірінің тарихи куәсі. Сонымен қатар, қаламгер поэзиясының ұлттық бояуын айқындай түсетін стилизацияның өнімді құралдары (Бұл сөздердің ақын лирикасындағы қолданысы мен эстетикалық қызметі жеке мақалаға жүк бола алады) [10].

Ақын дәл жырауларша ұлттың кешегісі мен бүгінгісін, болашағын, ұлттық құндылықтарын ой елегінен өткізіп, елдік мұраттарды ерекше шабытпен жырлады. Асан қайғының «Еділ бол да, Жайық бол» толғауындағы бірлік, ынтымақ мәселесін «Ертіс бол да, Есіл бол» өлеңінде:

*Ертіс бол да, Есіл бол,
Ел ұнатқан шешім бол.
Теңіз бол да, терең бол,
Болат бол да, берен бол.
Досың келсе, жабы бол,
Дұшпан төнсе, берен бол...* [8, 199-б.],

- деп өнерпаздықпен жаңаша жалғастырды.

Оның «Зайсан», «Есен бол, қарақ, есен бол!», «Тасқын, тасқын, тасқын су», «Ойлан, ойлан, ойың бақ», «Алаң көңіл ауаны», «Күннен құдырет қашқаны», «Табаным жерге тиген күн», «Қайран, ата-бабам-ай!», «Жер бетінен құрыды», «Таңда бар да, кеште жоқ», «Ежелгі жауы жоңғар болған», «Сен Махамбет емессің!», «Жаны да нәзік мен едім», «Ай артынан ай өтер», т.б. өлеңдері жыраулардың көркемдік тәжірибесін идеялық-мағыналық, этикалық-философиялық, образды-эстетикалық тұрғыдан игерудің сәтті мысалдары деуге лайық. Бұл өлеңдерінде ақын ұлттың өткені мен бүгінін, өзі өмір сүрген дәуірінің әлеуметтік-қоғамдық қайшылықтарын жырауларша астарлап, тұспалдап жеткізеді. Мәселен, «Құдай қырын қарады, Қараша ауыл қирады. Жырымдалды балағы, Отқа түсті сирағы» («Зайсан»), - деп 1990 жылғы Шығыс Қазақстандағы зілзаланы; «Ойсыздығын көрсетті, Дін қарындас шоқынып» («Ойлан, ойлан, ойың бақ»), - деп дін арқылы қазақтың сүйегіне түскен жарықшақты; «Өзге келді өңірге, Тізгін тиді жемірге... Наразысың өмірге – Нар мінезді кең ірге» («Жер бетінен құрыды»), - деп Ресей отаршылдығын; «Астана келдім – қаңғырдым, Астында қалдым жаңбырдың, Өтінде қалдым ызғардың, Тезіне түстім тағдырдың» («Алматы болды әуенім»), - деп Алматыдағы баспанасыздық мәселесін; «Көк шуда болған

көп завод, Түтін басыңды шұлгисың» («Бұлттарды бұлттар қуады»), - деп Алматының экологиялық ахуалын; «Ұлдан ұят қашқаны – Албастының басқаны, Шірігені намысы, Бұзылғаны жас қаны» («Күннен құдырет қашқаны»), - дей келе қоғамдағы рухани күйзеліс, моральдық қағидалардың іргесінің сөгілуі жайлы түйін айтты. Нұрлан ақын өзі жырлаған қайшылықтар мен шешілуі қиын шырғалаңдарға бей-жай қарай алмайды. Сондықтан да:

*Жылау да жылау,
Зар жылау...
Қотандай болып қалдым-ау -
Жылаудан басым қаңғырды,
Зарлаудан шашым ағарды,
Көре де көзім ағарды,
Сөйлей де сөзім жоғалды.*

Таба алмай қалдым қоғамды [8, 104-б.], -

деп ежелгі түркі поэзиясындағы «Көрер көзім көр болды...», - деп келетін елшілдік ойларды нәзік лиризммен жалғады. Абай дананың «Жартасқа бардым, күнде айғай салдым, онан да шықты жаңғырық» деп өрілетін жалғыздықтың жан азабын Нұрланның жырларынан да сеземіз. Оның адами мұңы – туған халқы, «боздағының» ахуалы болса, ақындық мұраты – боздағының мұңын қозғау болатын.

Нұрлан ақын ұлттық мәселелермен бірге, өзінің жеке басындағы қиыншылықтар мен жан әлеміндегі күйзелісті шебер кескіндейді. Ақынның ұлпа сезімі мен нәзік жүрегі «қиянатшыл дүниеден» (Абай) сан мәрте соққы жеген сыңайлы:

*Жүрек тұсымда шаниу бар,
Жүрген жерімде қаңқу бар.
Шаниу менің тәнімді ауыртты,
Қаңқу менің жанымды ауыртты... [8, 117-б.],*

Осындай мезеттерде ақын жыраулар рухымен тілдесіп, жанына қуат алуды қалайды. Ақынның лирикалық қаһарманы Махамбеттей атой салып, жау қашыра батырларды, өршіл рухты ақындарды аңсайды. Ақырып теңдік сұраған батыр бабасының аруағына бас иеді. Ел алдындағы перзенттік парызын дәл Махамбеттерше өтей алмағаны үшін өзіне де, қаламдастарына да шамырқана тіл қатады:

*Сен Махамбет емессің,
Қилы заман ұлысың.
Қиын күннің тілісің
Қилы нарық құлысың.
Құлқыны үшін тырбанған
Қоңыздардың бірісің.
Көрген күнің құрысын!..
Найза алмадың қолыңа,
Малта алмадың жолыңа.
Қалишаумадың сорыңа
«Еңіреп туған ерім», - деп,
Ел ермеді соңыңа,
Еңкерілдің торыға.... [8, 87-б.]*

Ақынның жыраулар мұрасына құштарлығының енді бір себебі жыраудың табиғи болмысында жатса керек. Осы ретте жырау тұлғасына қатысты: «Жыраулар ұлттық тарихымызда поэтикалық тұлға ғана емес, философиялық тұлға ретінде қалды. XV ғасырда дербес хандық болып шаңырақ көтерген, небір жаугершілікті басынан кешірген қазақ ұлысының қорғаны, қолбасшысы, ақылшысы әрі батагөйі болған жыраулар – төл әдебиетіміздің бастауында тұрған ұлттық мәдениетіміздің ірі өкілдері» [11, 4-б.], -деген

сипаттама жырау тұлғасын мейлінше жан-жақты танытатындай. Шын мәнінде, жыраулар – бойына ұлтының қасиеті мен киесі, қаһармандық рухы қонған, теңіздей терең ойдың, алдына жан салмас жүйріктіктің, ділмарлықтың иесі. Бейбіт күнде тәуелсіз елдің, мемлекеттің идеологы, жаугершілікте қол бастаған батыры. Ақынның аңсары да дәл осындай, қиын-қыстауда еліне қорған, адасқанда жөн сілтер кемел ақыл азаматтар мен ақындар еді.

Өлең сөздің көркемдігі, ұшқырлығы мен әуезділігі оның құрылысына да байланысты екені белгілі. Ақын өлеңдері төкпе жырдың ерекше әуезділігін мирас етті. Оның лирикасы ішкі мәні ғана емес, сыртқы құрылысы, ұйқасы жыраулар мұрасымен сарындас. Нұрлан ақынның біз талдауға алған «Бойтұмар» жинағына енген 110 өлеңнің 61-і, «Құснихат» жинағындағы 212 лирикасының 107-сі 7-8 буынды болып келеді. Атап айтқанда, «Зайсан», «Есен бол, қарақ, есен бол!», «Тасқын, тасқын, тасқын су», «Ойлан, ойлан, ойың бақ», «Алаң көңіл ауаны», «Күннен құдырет қашқаны», «Табаным жерге тиген күн», «Қайран, ата-бабам-ай!», «Жер бетінен құрыды», «Таңда бар да, кеште жоқ», «Дүнияда менің мінім жоқ», «Ежелгі жауы жоңғар болған», «Сен Махамбет емессің!», т.б. өлеңдері жыр үлгісіне негізделген. Бұл өлеңдерінің дені әр тармағы түркі поэзиясындағы 4 буын+3 буын болып келетін ең көне ырғағын жаңғыртады. Дәстүрлі шұбыртпалы, егіз, еркін ұйқас түрлеріне құрылады. Сөзімізге ақын өлеңдерінен бірер мысал келтірейік.

Жылқыдағы // боз айғыр - 7
4 3

Шұрқыраса // болар ма? -7
4 3

Сойылды жау // сыдыртып, - 7
5 3

Үйірді алса // қалар ма? - 8
4 3

Тұяғымен // тас илеп, - 7
4 3

Ойлы-қырлы // шабар ма? - 7
4 3

Жау қолына // жеткізбей, - 7
4 3

Елдің шетін // табар ма? - 7
4 3

... Сан қияға // сал мені - 7
4 3

Қазақ жылқы // тұқымдас. - 7
4 3

Дос шұрқырап // табысар, - 7
4 3

Жауым қашып // құтылмас. - 7

Қазақ өлеңінің теоретигі З.Ахметовтің айтуынша, 7-8 буынды өлеңнің ең кең тарағаны 3 буын + 2 буын + 3 буын түрінде өрнектелген түрі. Ғалым өлең өрімінің бұл түріне: «Тармақтары еркін алмасып отыратын бұл өлшем – ырғағы серпінді, толқымалы, барынша ықшамды да жеңіл болып, өте келісті жасалған өлең түрі», -деп баға береді [12, 211-б.]. Нұрлан ақынның осы өлшемді лирикасында сәтімен пайдаланғанына төмендегі мысал дәлел бола алады:

Бұлттарды // бұлттар // қуады, - 8
3 2 3

3 2 3

Бұлттарды // бұлттар // буады. - 8
3 2 3

Бусанып // алып // бәсімен, - 8
3 2 3

Биіктің // басын // жуады. - 8

Нұрлан ақында халық поэзиясының мейлінше қарапайым үлгілеріне, жеңіл ырғаққа құрылған формаларын әр алуан нақыспен қолданудың, дәстүрлі 11 буынды қара өлеңнің де, аралас буынды өлеңнің де небір тамаша үлгілері бар. Бірақ мақсатымыз ақын өлеңдерінің өріміндегі жыраулық үлгіні таразылау болғандықтан және мақаланың көлемі көтермейтіндіктен жыр үлгісінде жазылған 1-2 өлеңіне ғана тоқталып өттік.

Сөз өнеріндегі дәстүр жалғастығы – қаламгерлердің алдыңғылардың көркемдік тәжірибесін сақтап, түлетуі, талғампаздықпен жарасымды келісім тудыра алуынан болмақ. Бұл құбылыс – тек қазақ әдебиеті ғана емес, әлем әдебиетіндегі заңдылық. Украин әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық мәселесін зерттеген Т. Юрис, Т. Козак, С. Барабаш атты ғалымдар: *«Жазушы өз идеяларын өз ұлтының контекстінде ашады. Ол ойларын терең тамырлы дәстүрлерден бастау алатын ұлттық сарын мен бейнелер, менталитеттің символдық құрылымдары – халықтың поэтикалық символдары мен архетиптері арқылы жарыққа шығарады. Бұл доминанттар ұлттық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, рәсімдерді, ұлттық мінездің сипаттарын, ұлттық сана мен менталитеттің ерекшеліктерін көрсетеді. Олар әдеби туындыдағы ұлттық бірегейлік модусын танытады»* [13, 6-б.], - деген маңызды түйін жасайды. Демек, сөз өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың мәні тым тереңде, ол ұлттың өзіндік менталитеті мен ұлттық санасындағы даралықтан туып, көркемдік ойлау жүйесіне көшеді. Ғалымдар тілге тиек етіп отырған ұлттық бірегейлік модустары шынайы ұлттық туындылардың өн бойынан, әсіресе, поэтикалық құралдарынан мейлінше айқын көрініп тұрады. Осы тұрғыдан алғанда Нұрлан ақынның поэзиясында ұлттық бірегейлік модустарын сақтаудың сәтті мысалдары мол. Қаламгер ақиқат болмыс пен лирикалық қаһарманның ішкі сарайын ашуда жыраулар дәстүрін талғампаздықпен қабылдап, шеберлікпен қайта жаңғырта білген.

Қорытынды

Нұрлан ақын көне жәдігерлердегі ұлттық сезімнің, тамаша көркемдіктің қалың қабаттарын аша отырып, олардың нәзік иірімдерін өз заманының қайшылықты құбылыстарын жырлауда шеберлікпен пайдалана білді. Атап айтқанда:

1. Ақын лирикасы жыраулық поэзияның философиялық-эстетикалық үлгілерімен, өмірді бейнелеу мәдениетімен, тақырып аясымен, поэтикасымен төркіндес;

2. Суреткер ізденістері қазіргі қазақ өлеңінің көркемдік көкжиегін кеңітіп, ішкі ағыс-толқындарын, нәзік иірімдерін байытып, сөздік-образдық кестесін зерледі;

3. Ақынның жаңашылдығы — жыраулар поэзиясындағы күрескерлік романтикалық рухты нәзік сыршылдыққа алмастырып, бүгінгі адамның болмысын танытуда өзіндік үнмен жаңғыртуында;

4. Қазақ тілінің көне қабаттарына сүңгіп, байырғы көшпенді қазақтың тілін модернистік әдебиетте жаңаша түлетуінде.

Біздің зерттеуіміз ақынның «Мойыл көзді келіншек» жинағындағы өлеңдерін әдеби-лингвистикалық талдау, тарихи-салыстырмалы, ішінара статистикалық зерттеу әдістерімен тексере отырып, қазіргі ақындардың жыраулардың көркемдік тәжірибесін идеялық-мағыналық, этикалық-философиялық, образды-эстетикалық тұрғыдан игерудегі ізденістерін жаңаша қырынан танытуымен өзекті.

Зерттеу нәтижелері Нұрлан Мәукенұлы өмір сүрген дәуір сипаты, оның лирикасының лейтмотиві мен тақырыптық-идеялық сипаты, стиль ерекшеліктері, сондай-ақ, ұлттың поэтикалық ойлау жүйесінің табиғаты, поэтикалық стилизация, дәстүр мен жаңашылдық, әдеби жалғастық, қазіргі поэзияның тілі мен өлең өрімі жайлы тың ізденістер үшін пайдалы болады деген үміттеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Негимов С. Алғы сөз // Кіт.: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 8-том: Қазақ ақын жырауларының философиясы. – Астана: Аударма, 2008. – 448 б.
2. Кәрібаева Б. Өлара кезең – қазақ руханиятына сын // Massaget. 2015, 31 тамыз. [Электронды ресурс]. URL: https://massaget.kz/blogs/oy_tolgaular/olara-kezen-kazak-ruhaniyatyna-syin-15431/ (қаралған күні 28.12.24)
3. Молдағалиев Т. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. – Алматы: Жазушы, 1996. – 300 б.
4. Әскербекқызы Ж. Сұңқарсайдан түлеген сұңқар ақын // Кіт.: Н. Мәукенұлы. Мойылкөзді келіншек. – Астана, 2011. – 264 б.
5. Медетбек Т. Құлағың шалсын даусымды! // Жас Алаш. – 2009, 3 қыркүйек. – №71.
6. Салықбай Ә. «Қырқатыны несі екен өрімдейді?...» немесе 43 жасында дүниеден озған Нұрлан Мәукенұлы туралы сыр // Кіт.: Қазақстан дәуірі. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazdauiri.kz/news/qyrqatyny-nesi-eken-orimdeidi-nemese-43-zasynda-dunieden-ozgan-nurlan-maukenuly-turaly-syt> (қаралған күні 28.12.24)
7. Жолдыбай Б. Ат жалында кеткен арман // Егемен Қазақстан. – 2023, 23 қаңтар. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/333397-at-dgalynda-ketken-arman>. (қаралған күні 28.12.24)
8. Негимов С. Шығармалары. Бес томдық. Жыраулар поэзиясы: монография. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 400 б.
9. Мәукенұлы Н. Мойыл көзді келіншек. – Астана: Фолиант, 2011. – 464 б.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
11. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Өскемен: Берел, 2016. – 224 б.
12. Жайлыбай Ғ. Мәукенұлы Мәуесі // Қазақ әдебиеті. 2022, 25 желтоқсан. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadebieti.kz/35472/m-uken-ly-m-uesi> (қаралған күні 28.12.24)
13. Urys T., Kozak T., Barabash S. National Identity: Formation and Realisation Through Poetry // *Wisdom*. – 2021. – №1(17). – P. 146–161. <http://dx.doi.org/10.24234/wisdom.v17i1.449>

REFERENCES

1. Negimov S. Algy soz // Kit.: Qazaq halqynyn filosofialyq murasy. Zhiyrma tomdyq. 8-tom: Qazaq aqyn-zhyraularynyn filosofiasy [The preface // In: Philosophical heritage of the Kazakh people. Twenty volumes. Volume 8: philosophy of Kazakh poets]. – Astana: Audarma, 2008. - 448b [in Kazakh]
2. Karibaeva B. Olara kezen – qazaq ruhaniyatyna syn [Time of Change - a test for Kazakh spirituality] // Massaget. – 2015, 31 tamyz. [Electronic resource]. URL: https://massaget.kz/blogs/oy_tolgaular/olara-kezen-kazak-ruhaniyatyna-syin-15431/ (date of access 28.12.24) [in Kazakh]
3. Moldagaliev T. Tandamaly shygarmalarynyn ush tomdygy [A three-volume collection of selected works]. – Almaty: Zhazushy, 1996. – 300 b. [in Kazakh]
4. Askerbekqyzy Zh. Sunqarsaidan tulegen sunqar aqyn [The poet that flew out of Sunkarsai] // Kit.: N. Maukenuly. Moiylkozdi kelinshak. – Astana, 2011. – 264 b. [in Kazakh]
5. Medetbek T. Qulagyn shalsyn dausymdy [Hear my voice!] // Zhas Alash. – 2009, 3 qyrkuiek. – №71. [in Kazakh]
6. Salyqbai A. «Qyrqatyny nesi eken orimdeidi?.. » nemese 43 zhasynda dunieden ozgan Nurlan Maukenuly turaly syr» [Why is the life of the young interrupted or the memory of the poet Nurlan Maukenuly] // Kit.: Qazaqstan dauiri. [Electronic resource]. URL: <https://qazdauiri.kz/news/qyrqatyny-nesi-eken-orimdeidi-nemese-43-zasynda-dunieden-ozgan-nurlan-maukenuly-turaly-> (date of access 28.12.24) [in Kazakh]

7. Zholdybai B. At zhalynda ketken arman [A dream carried away on a horse's mane] // Egemen Qazaqstan. – 2023, 23 qantar. [Electronic resource]. URL: <https://egemen.kz/article/333397-at-dgalynda-ketken-arman> (date of access 28.12.24) [in Kazakh]
8. Negimov S. Shygarmalary. Bes tomdyq. Zhyraular poeziasy: monografia [A five-volume works. Poems of zhyrau: monograph]. – Nur-Sultan: Foliant, 2019. – 400 b. [in Kazakh]
9. Maukenuly N. Moiyl kozdi kelinshek. Olender. [The black-eyed young woman. Poems] – Astana: Foliant, 2011. – 264 b. [in Kazakh]
10. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
11. Ahmetov Z. Olen sozdin teoriasy [Theory of versification]. – Oskemen: Berel, 2016. – 224 b. [in Kazakh]
12. Zhailybai G. Maukenuly mauesi [Maukenuly's orchard] // Qazaq adabiet. 2022, 25 zheltoqsan. [Electronic resource]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/35472/m-uken-ly-m-uesi> (date of access 28.12.24) [in Kazakh]
13. Urys T., Kozak T., Barabash S. National Identity: Formation and Realisation Through Poetry // *Wisdom*. – 2021. – №1(17). – P. 146–161. <http://dx.doi.org/10.24234/wisdom.v17i1.449>